

eerste deel van de Nederlandse serie de nadruk niet zozeer legt op de betekenisverandering van woorden als wel op de betekenisontwikkeling van begrippen geplaatst in een specifieke historische context.

M. E. H. N. Mout

M. ten Hooven, ed., *De lege tolerantie. Over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland* (Amsterdam: Boom, 2001, 303 blz., €20,42, ISBN 90 5352 692 7).

Tolerantie is een containerbegrip waaraan in de afgelopen eeuwen veel betekenissen zijn gehecht, van een passief *laissez-faire* of gedogen tot een actieve, ideologisch gekleurde inzet voor het recht op een andere mening of maatschappelijke pluriformiteit. Men kan het, zoals de titel van deze bundel wil, een 'leeg' begrip noemen omdat het nogal eens gebruikt wordt voor 'onverschilligheid' jegens anderen, maar veeleer lijkt het me zijn praktische bruikbaarheid te hebben verloren door de inflatie aan betekenissen waaraan het thans onderhevig is. Misschien komt dat ook wel omdat tolerantie thans vaak de negatieve betekenis heeft van 'volledige individuele vrijheid, zolang anderen maar niet worden gehinderd' en kan een meer positieve definitie van tolerantie, als waarde of 'politieke' praktijk, een oplossing bieden. Dat lijkt in elk geval de inzet van Marcel ten Hooven, journalist bij *Trouw* en de initiatiefnemer tot deze bundeling van 22, naar diepgang, toonzetting en lengte nogal uiteenlopende, en soms wat overbodige bijdragen. We vinden er veel namen van spraakmakende intellectuelen. Enkelen trappen open deuren in, of verheffen de tautologie tot kunstvorm.

Maar de problematiek verdient het natuurlijk wel degelijk nog eens van alle kanten te worden bekeken. In zijn inleiding definieert Ten Hooven wat volgens hem het kernprobleem van tolerantie is: valt er een gouden formule te bedenken om het dilemma tussen culturele (groeps)eigenheid en volwaardig burgerschap voor iedereen op te lossen? Gefascineerd door de politiek filosoof Theo de Wit, die zich in deze bundel tegen de 'trivialisering' van tolerantie verzet, gaat Ten Hooven op zoek naar een nieuwe begripsinhoud voor verdraagzaamheid. Verscheidene hete hangijzers passeren de revue: gedwongen vaccinatie, vrouwenbesnijdenis, euthanasie. In een paar pikante bladzijden geeft hij Thomas von der Dunk een draai om de oren wegens diens arrogantie en verbale agressie jegens de gelovigen, met name de orthodox-gereformeerden, op grond van nota bene het waardenrelativisme dat Von der Dunk zegt te belijden. Dit is schijnneutraliteit, stelt Ten Hooven. En Kars Veling doet er in ander verband nog een schepje bovenop: dergelijk 'verlicht' relativisme draagt in feite een totalitair karakter. Ten Hooven kan dan ook niet om de vraag naar een bovenculturele maatstaf heen. Hij zoekt die in de 'essentialia' van het menselijk leven zoals gedefinieerd door Martha Nussbaum: algemeen toepasbare kenmerken van menselijkheid die echter toch weer vaag genoeg zijn om onderhandeling over de concrete vormgeving ervan toe te staan.

Enkele artikelen gaan in op historische vormen of problemen van tolerantie. De bijdrage van J. W. Sap, docent staatsrecht aan de VU, over de politieke tolerantie in de late zestiende eeuw wordt wat ontsierd door gereformeerd wensdenken, en door een hier beslist overbodige vergoelijking van Calvijn in de zaak-Servet. Het is het soort ideeëngeschiedenis dat uit een bijzondere lezing van het verleden legitimaties voor het heden wil putten en daarvoor naar continuïteiten zoekt. Veel interessanter is het overzicht dat Remieg Aerts geeft van de verdraagzaamheid, haar modaliteiten en ontwikkelingen in Nederland van de zeventiende tot in de twintigste eeuw. Al zal de historicus er geen nieuwe inzichten in aantreffen, het is in weinig bladzijden een voortreffelijke en genuanceerde samenvatting van de complete histori-

sehe problematiek. Ook twee andere historici dragen relevante inzichten aan. E. H. Kossmann geeft een beknopte begripsgeschiedenis van het woord tolerantie. Het hoofdprobleem ligt misschien wel hierin, stelt hij, dat tolerantie geen juridisch begrip is terwijl belangrijke probleemvelden ervan juist wel juridisch worden gedefinieerd. Een discussie over het principe van de tolerantie acht hij daarom onvruchtbaar. Het gaat volgens hem om sociale normen, dus om 'fatsoen' (waarmee hij dit begrip ongetwijfeld in de sterkst mogelijke zin bedoelt). James Kennedy tenslotte stelt op basis van een korte confrontatie van de ontwikkelingen in Nederland en in de Verenigde Staten dat de traditionele Nederlandse vorm van tolerantie, als pragmatische *modus vivendi*, thans steeds meer tot een openbare ideologie van goed burgerschap in Amerikaanse trant wordt. Daarmee neemt haar belang in de praktijk af: het 'andere' wordt als minder belangrijk of minder 'universeel' gezien dan de openbare ideologie van het liberale, seculiere, blanke burgerschap, en kan vervolgens op minder 'tolerantie' rekenen. De historische bijdragen aan de bundel maken in alle geval duidelijk dat de traditie van tolerantie weliswaar een belangrijk element van het Nederlands zelfbeeld blijft, doch dat de historische modaliteiten ervan maar betrekkelijk weinig relevantie hebben voor de vormgeving van het heden. Tolerantie blijkt toch veel meer een maatschappelijke praktijk en een omgevingsprobleem dan een theoretisch vraagstuk.

De kernvraag lijkt me of tolerantie in een tijd zonder dominante religie, ideologie of cultuur niet per definitie veelduidig moet zijn, en of een groot deel van de exercitie uit dit boek daarom niet een beetje naast het probleem vist. De individualisering, zo luidt de grondtoon, is er als geen andere ontwikkeling aan schuldig dat er een probleem van tolerantie is gerezen. Moet men alles dulden? Misschien is de vraag niet zozeer of men alles moet dulden maar of er, aansluitend bij de stellingen van Kossmann en Kennedy over fatsoen en ideologie, niet tegelijkertijd verschillende niveaus van tolerantie moeten worden gedefinieerd: gedogen, dulden, bepaalde verschillen definiëren en accepteren, andere verschillen cultiveren, enzovoorts. Een en ander betekent dat tolerantie er wel degelijk toe doet, en dat het belangrijk is erover na te denken. Het salontafelrelativisme van een Andreas Kinning, die tolerantie met een handomdraai afdoet als een 'deugd van betrekkelijke waarde' omdat er ook nog andere maatschappelijke waarden zijn, is aan mij niet besteed. In theorie kan hij wel gelijk hebben, maar wie zijn samenleving serieus vorm wil geven is toch verplicht een hiërarchie in zijn waarden aan te brengen en iets politieker te denken dan de geleerde in zijn ivoren toren.

Willem Frijhoff

A. J. C. M. Gabriëls, ed., *Biografisch woordenboek van Nederland*, V (Rijks geschiedkundige publicatiën; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 2001, xxii + 602 blz., €34,03, ISBN 90 5216 122 4).

In een kort 'Ten geleide' bij deel vijf zet de redactiecommissie van het *Biografisch woordenboek van Nederland* (*BWN*) de toon voor een postmoderne, 'anything goes-benadering' van het fenomeen van het biografisch lexicon. Blijmoedig wordt, in een vlucht naar voren, alle mogelijke kritiek op de keuze van de 241 hoofdpersonen gepareerd. Een politieke clown (Henri ter Hall), de *godfather* van het Nederlandse toerisme (L. van Egeraat) en een van de meest irritante *showmasters* uit de geschiedenis van de Nederlandse TV (Willem Ruis) moeten onderstrepen dat het *BWN* niet alleen een naslagwerk maar ook een leesboek wil zijn. Dat is niet altijd eenvoudig. De levensloop van veel belangrijke Nederlanders biedt nauwelijks aankno-